

Віктор КАРПОВ,

orcid.org/0000-0002-3446-9187

доктор історичних наук,

в.о. завідувача кафедри креативних культурних індустрій

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

(Київ, Україна) *vvkarpoff@ukr.net*

ХУДОЖНЯ ТА ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РОМСЬКОГО ХУДОЖНИКА ТИБЕРІЯ ЙОНАША

Мета статті полягає в комплексному аналізі художньої, громадсько-педагогічної й виставкової діяльності Тиберія Йонаша як видатного представника ромської спільноти в Україні. Вибір методів дослідження був зумовлений тематичною специфікою статті. Застосовано метод класифікації, хронологічний метод, мистецтвознавчий аналіз і логіко-теоретичне узагальнення. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що це перше комплексне дослідження діяльності Тиберія Йонаша як одного з найбільш дієвих митців-представників ромської спільноти в Україні, який працює на перетині мистецтва й громадсько-педагогічної сфери. Висновки: Вивчено напрямки діяльності Тиберія Йонаша – закарпатського художника з ромським корінням. Описано специфіку його творчого зростання, художню манеру, жанрові напрямки тощо. Прослідковано домінування ромської тематики в портретах і творах побутового жанру. Досліджено типовий для творчої манери Тиберія Йонаша художній ромський жіночий образ. Окремо охарактеризовано інший напрям діяльності митця – педагогічний. Вивчено досвід заснування й діяльності художньої школи «Ром Арт» та столярної майстерні «Столяр Арт» (м. Мукачево), філії школи (с. Ратівці Ужгородського р-ну), які відкрито з метою навчання дітей із малозабезпечених ромських громад основам образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва як можливості для їхнього працевлаштування в майбутньому. Окремо проаналізовано спектр виставкових проєктів за участі художника та його учнів, де найвідомішою є мандрівна «Барви ромської душі», проведена в м. Києві, м. Дніпрі, м. Одесі та м. Ужгороді. Приділено увагу внеску митця та його учнів у створенні циклу муралів у Мукачевому у 2021–2024 рр. Підсумовано, що діяльність Тиберія Йонаша як ромського громадського та мистецького діяча є масштабною і сприяє популяризації ромських традицій, інтеграції ромів в українське суспільство та потребує подальшого вивчення, з огляду на масштаб його роботи.

Ключові слова: образотворче мистецтво, роми, ромські образи, громадсько-педагогічна робота, художня творчість, виставка.

Viktor KARPOV,

orcid.org/0000-0002-3446-9187

Doctor of Historical Sciences,

Acting Head of the Department of Creative Cultural Industries

National Academy of Culture and Arts Management

(Kyiv, Ukraine) *vvkarpoff@ukr.net*

ARTISTIC AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE ROMA ARTIST TIBERIU IONAS

The purpose of the article is to comprehensively analyze the artistic, social-pedagogical and exhibition activities of Tiberiu Ionas as an outstanding representative of the Roma community in Ukraine. The choice of research methods was determined by the thematic specifics of the article. The method of classification, chronological method, art history analysis and logical-theoretical generalization were applied. The scientific novelty of the research lies in the fact that this is the first comprehensive study of the activities of Tiberiu Ionas as one of the most active artists representing the Roma community in Ukraine, who works at the intersection of art and the social-pedagogical sphere.

Conclusions: The areas of activity of Tiberiu Ionas – a Transcarpathian artist of Roma origin have been studied. The specifics of his creative growth, artistic manner, genre directions, etc. are described. The dominance of Roma themes in portraits and works of everyday genre is traced. A typical artistic Roma female image for Tiberiu Ionas's creative manner has been studied. Another area of the artist's activity – pedagogical – is characterized separately. The experience of founding and operating the Roma Art art school and the Carpenter Art carpentry workshop (Mukachevo), as well as a branch of the school (Rativtsi village, Uzhhorod district), which were opened with the aim of teaching children from disadvantaged Roma communities the basics of fine and decorative arts as an opportunity for their future employment, has been studied. A range of exhibition projects with the participation of the artist and his students is analyzed separately.

the most famous of which is the traveling Colors of the Roma Soul held in Kyiv, Dnipro, Odesa and Uzhhorod. Attention is paid to the contribution of the artist and his students in creating a series of murals in Mukachevo in 2021–2024. It is summarized that the activities of Tiberiu Ionas as a Roma public and art figure are large-scale and contribute to the popularization of Roma traditions, the integration of Roma into Ukrainian society, and requires further study, given the scale of his work.

Key words: *fine arts, Roma, Roma images, social and pedagogical work, artistic work, exhibition.*

Актуальність дослідження. У вітчизняному мистецтвознавчому дискурсі протягом 2020–2024 рр. наявна тенденція зростання інтересу до вивчення зразків образотворчого мистецтва українських і зарубіжних художників та проєктів із їхнього представлення, присвячених етногенезу, історії та культурі ромського етносу. На цьому тлі встановлено, що діяльність окремих персоналій охоплює обидва напрямки – а, отже, є унікальним явищем художньо-просвітницького спрямування, вартого ґрунтовного вивчення. Значущою є багаторічна художня та просвітницька діяльність Тиберія Йонаша (1979 р. н.) – художника, педагога та громадського діяча, представника ромської спільноти в Україні. Враховуючи, що натепер немає жодної наукової розвідки, яка б охоплювала його внесок в популяризацію ромської культури й підвищення рівня мистецької обізнаності та соціальної адаптації дітей із ромських громад Закарпаття, вбачаємо потребу у введенні такого дослідження в науковий обіг.

Стан наукової розробки теми. Питання вивчення ромської теми в образотворчому мистецтві різних мистецьких епох та культурно-мистецької діяльності (зокрема й виставкової) представників ромського етносу в Україні й за кордоном представлено доволі невеликою кількістю праць. Зокрема Д. Майолом при вивченні специфіки утвердження ідентичності ромів Великої Британії як інструмент використано окремі твори британських художників на ромську тему (Mayall, 1992). 3-поміж ґрунтовних праць виокремлено масштабне двотомне видання С. Кармони (2020), в якому під егідою Ради Європи опубліковано дані про художні твори на ромську тематику зі збірок Музею Прадо (Іспанія) (Carmona, 2020a) та Лувру (Франція) (Carmona, 2020b). Проблематику ромських образів в художніх творах, у контексті привернення уваги ставлення до ромів з'ясувала Є. Ковач у праці «Чорні тіла, білі тіла – «Циганські» образи в Центральній Європі на рубежі ХХ ст. (1880–1920)» (Kovács, 2021). О. Афоніна у статті «Образи ромів і коней в живописі та графіці: символіка та значення» зробила акцент на тому, що у вітчизняному музейному середовищі «...починають з'являтися виставки, до концепції яких входить презентація сюжетного та портретного живопису, який розкриває циганську тема-

тику сучасності і попереднього століття» (Афоніна, 2023: 22).

Щодо вивчення здобутків Тиберія Йонаша як художника, пріоритетною сюжетною лінією робіт якого є саме ромська, а також, як громадського діяча, то протягом останніх двох років було опубліковано кілька праць, у яких пунктирно згадано цього митця. У 2022 р. М. Саїтов звернувся до його творчого доробку в дослідженні «Культура ромів: минуле і сучасність (соціокультурний аспект)» (Саїтов, 2022).

Переважає більшість матеріалів про діяльність Тиберія Йонаша міститься на численних інтернет-ресурсах, які в даній праці використано як важливі джерела інформації. Наприклад, сайт ГО «Кращий Художник», під егідою якої проводиться конкурс «Кращий художник/The best artist» (м. Вінниця) (Йонаш Тиберій, 2021). Вищесказане аргументує наступне твердження – ця стаття є першим дослідженням, в якому комплексно описано масштаб діяльності цього ромського митця й громадського діяча.

Мета статті – комплексно дослідити художню, громадську, педагогічну та виставкову діяльність Тиберія Йонаша як видатного представника ромської спільноти в Україні.

Виклад основного матеріалу. Тиберій Йонаш – уродженець м. Мукачево Закарпатської обл. Походить з родини музикантів, але обрав для своєї самореалізації не музичний, а художній напрямок. Здобув мистецьку освіту в Мукачівській дитячій художній школі ім. Міхая Мункачі та в Фаховому коледжі мистецтв ім. А. Ерделі Закарпатської академії мистецтв в Ужгороді. Нині є відомим художником, роботи якого знаходяться в приватних збірках України й зарубіжжя. Є співавтором ілюстрацій до книги-антології малої прози «Шлях (до) ромів» (2020).

Працює в техніці олійного живопису, акварелі, графіки, гуаші й темпері. Створює роботи в портретному, пейзажному та побутовому жанрах, а також, у жанрі натюрморту. Творчій манері Тиберія Йонаша властивий сюжетний, композиційний та колористичний ліризм, вони сповнені підкреслено романтичним (подекуди – фантазійно-казковим) настроєм. Серед його художніх прийомів, які допомагають розкрити вищезазначений принцип – звернення до яскравих колірних, тональних

та фактурних контрастів, експерименти з комбінацією контрастних теплих і холодних тонів та масштабом мазків (рис. 1).

Провідною сюжетною лінією в творчому доробку Тиберія Йонаша є ромська. Сюди належать портрети й побутові сцени. Твори побутового жанру присвячені традиційним заняттям, особливо – танцю й грі на музичних інструментах. Щодо портретного живопису, то у переважній більшості – це збірні ромські образи, які передають неповторний волелюбний менталітет ромського етносу, розповідають про емоційну красу ромських дівчат і жінок, багатобарвність ромського вбрання і прикрас (переважно, золотих). Часто митець «вбирає» ромок-красунь у яскраві широкі, відомі в Україні як циганські, хустки. У 2023 р. С. Оборська, у дослідженні зображення ювелірних виробів у зразках європейського живопису, з огляду на ромські культурні традиції, проаналізувала окремі художні твори Тиберія Йонаша, які були представлені у 2020 р. під час виставки «Барви ромської душі». У своїй статті авторка акцентувала, що «Одна з картин демонструє аристократичну ромку-красуню, яка витонченими рухами рук торкається золотого намиста, яке контрастує з платтям червоного кольору...» (Оборська, 2023: 92).

Цікавим в такому випадку є ростовий портрет босоногої ромської красуні, яка сидить на землі та плете з лози виріб (ймовірно, корзину) (рис. 2). Її щире усміхнене обличчя немовби осяяне сонцем та викликає в глядача таку ж усмішку. Її заняття, на перший погляд, дуже просте, але в ньому закладено традиції декоративно-ужиткового мистецтва ромів та українців Закарпаття, адже регіон і нині славиться своїми виробами з лози. Попри те, що очі дівчини спрямовані на глядача, Тиберій Йонаш зумів уособити в них загадку романтичної дівочої

Рис. 1. Тиберій Йонаш, 2021

Рис. 2. Тиберій Йонаш, 2021

душі. Смагляву красу ромки підкреслює яскраво-блакитна сукня, що контрастує з жовтою хусткою і картатим фартухом та намистом із крупних золотих монет. Сіро-блакитно-бежеве тло лише підкреслює імпульсивний ромський образ та сприяє формуванню загального позитивного враження. Тож, цей твір в загальному характеризує і творчу манеру, і настроєвість ромської сюжетної лінії в художній діяльності Тиберія Йонаша.

Митець є активним учасником художніх виставкових проєктів та фахових конкурсів в Україні й за кордоном. Так, у 2021 р. долучився до конкурсу на участь в V Міжнародному мистецькому пленері «Кращий художник/The Best artist – 2021», організований ГО «Кращий художник» (Йонаш Тиберій, 2021).

Іншим напрямком діяльності Тиберія Йонаша є його активна громадська робота, яка, перш за все, полягає в підтримці дітей із ромських громад Закарпаття. У 2017 р. митець створив у м. Мукачевому Громадську організацію «РОМ АРТ» та відкрив на території ромського поселення однойменну художню школу, в якій безплатно основам рисунка й живопису навчаються діти з малозабезпечених ромських родин.

За словами митця, він прагнув відкрити таку школу для дітей ромів, щоб у їхнє життя прийшло мистецтво. А разом із цим, ймовірно, і робота. Оскільки «...сьогодні ромам важко знайти своє місце – і в школі, і в роботі. Мені здається, що наші діти краще розвиваються у своєму колі. Тому я вирішив створити художню школу спеціально для них. Окрім того, що вони навчаються тут малюванню, я також їх і виховую, розповідаю як себе поводити, як вчитися. Усі наші діти різні. Мені цікаво виявити таланти. Якщо бачу, що дитині не йде малювання, то не приховую цього, а кажу, аби спробували співи чи музичні інструменти. З тими ж дітьми, яким вдається, я працюю дуже наполегливо, роблю усе, аби вони закохалися у цю професію так само як я» (Тужанська & Рижих, б. д.).

Станом на 2020 р. в школі навчалось понад 50 дітей, розподілених на групи згідно з віковими категоріями. Однак, деякі учні не можуть відвідувати заняття регулярно через брак одягу та взуття, а також тому, що мають доглядати за своїми братами й сестрами, коли батьки відсутні вдома. Попри цю непросту ситуацію, навіть нерегулярні відвідування школи «Ром Арт» позитивним чином впливають на рівень обізнаності учнів та на формування їхніх життєвих орієнтирів на майбутнє.

Прагнути зацікавити художньою освітою якомога більшу кількість ромських дітей, за підтримки Міжнародного фонду «Відродження», який входить до мережі Фундацій Відкритого Суспільства, у 2020 р. Тиберій Йонаш, який виграв грант ромських проектів цього фонду, відкрив філіал своєї школи «Ром Арт» в с. Ратівці Ужгородського р-ну. Двічі на тиждень даний просвітницький заклад відвідують ромські діти цього угорськомовного села, яких, як і їхніх батьків зацікавив такий вид освіти після того, як художник провів у приміщенні місцевої ромської церкви два виїзних майстер-класи. Тиберій Йонаш, наголошує на важливості своєї педагогічної місії: «Головна мета – не тільки розкривати таланти дітей, а й дати їм можливість у майбутньому піти вчитися до середніх та вищих навчальних закладів, зокрема до художніх училищ та академій. Це дасть їм змогу знайти достойну роботу» (рис. 3) (Митець Тиберій Йонаш, 2020).

Про успіх діяльності Тиберія Йонаша свідчить той факт, що з часу заснування школи та її філії, учні досягли значного успіху в опануванні основ художньої освіти, дехто з них вже продає власні твори. До форм позакласної роботи, яку організував художник, належать художні пленери й виставки. Щодо останніх, то з часу відкриття

Рис. 3. Твори учнів Тиберія Йонаша

школи твори Тиберія Йонаша та його учнів експонувались в Мукачевому, Ужгороді, Києві та інших містах. Найвідомішим є мандрівний виставковий проєкт «Барви ромської душі», проведений у 2020 р. в Національному музеї Тараса Шевченка (м. Київ). Роль ключового арт-об'єкту, покликано розкрити перед відвідувачами концепції виставки, виконала квітчаста хустка, яка була і є елементом вбрання ромок та українок. Після цього проєкт побачили жителі м. Дніпра (Дніпропетровський національний історичний музей, 2021 р.), м. Одеси (галерея Одеського музею західного і східного мистецтва, 2021 р.) та м. Ужгорода (Картинна галерея «Ужгород», 2023 р.). Останню подію було приурочено до Міжнародного дня ромів, що святкується 8 квітня.

З метою розширення спектра освіти дітей із ромських громад та допомоги в їхній інтеграції в суспільство, у 2021 р., знову виборовши грант від Міжнародного фонду «Відродження», Тиберій Йонаш при своїй школі відкрив столярну соціальну майстерню «Столяр Арт» для молоді віком від 18 років, що дасть їм змогу отримати професію та заробляти на життя (Самосват, 2021).

Митець є автором кількох муралів у Мукачевому, які вдало підкреслюють архітектурне обличчя міста та є привабливими туристичними об'єктами. У 2021 р. він разом з учнями завершив роботу над муралом в центрі міста, на якому зображено низку видатних історичних споруд. Стінопис із зображенням видатного місцевого скульптора і художника Івана Бровді був створений ним у 2023 р. за підтримки Мукачівської міської ради та Міжнародного фонду «Відродження».

Останнім із таких арт-об'єктів, створений в кінці 2023 – на початку 2024 рр. в Мукачівському католицькому ліцеї імені Святого Іштвана з профільним навчанням інформатики та іноземних мов, є міні-мурал «Мукачівські мотиви» (рис. 4),

Рис. 4. Тиберій Йонаш під час створення арт-об'єкту «Мукачівські мотиви», кін. 2023 – поч. 2024 р.

стилізований у вигляді настінного панно. Автор зобразив покровителя м. Мукачева, Святого Мартина на тлі міського пейзажу, увінчаного всевітньо відомою пам'яткою замкової архітектури – замку Паланок. Поява цього арт-об'єкту стала можливою завдяки перемозі художника в конкурсі від Програми підтримки ромських митців України, ініційованою Агенцією адвокації ромської культури та Європейського ромського Інституту мистецтва і культури (Тиберій Йонаш створив черговий арт об'єкт, 2024).

Важливим елементом просвітницької діяльності Тиберія Йонаша як одного з найбільш активних митців-представників ромської спільноти в Україні є його комунікація зі ЗМІ, у яких транслюються окремі етапи проєктів Тиберія Йонаша, спрямованих передусім на підтримку ромських дітей та молоді.

Висновки. У статті описано широкий спектр діяльності Тиберія Йонаша – закарпатського художника ромського походження. Проаналізовано його творче становлення, художню манеру,

жанровий спектр. З'ясовано, що в творах портретного й побутового жанру домінує ромська тематика, після чого проаналізовано один із ромських жіночих художніх образів авторства Тиберія Йонаша. Досліджено його громадсько-педагогічну роботу, яка полягає в заснуванні у 2017 р. художньої школи «Ром Арт» та столярної майстерні «Столяр Арт» (м. Мукачево), філії школи (с. Ратівці Ужгородського р-ну), з метою навчання ромських дітей основам образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва як бази для подальшого працевлаштування в дорослому віці.

Окремо проаналізовано виставкові проєкти за участі художника та його учнів (як пріоритетну обрано виставку «Барви ромської душі»), а також, створення циклу муралів в Мукачевому. У підсумку, об'єктивним є твердження про те, що діяльність Тиберія Йонаша як ромського громадського та мистецького діяча сприяє популяризації ромських традицій, інтеграції ромів в українське суспільство та потребує подальшого вивчення, з огляду на масштаб його роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Афоніна О. Образи ромів і коней в живописі та графіці: символіка та значення. *Український мистецтвознавчий дискурс*. 2023. № 5. С. 18–23.
2. Йонаш Тиберій. *Кращий Художник*. URL: <https://thebestartist.info/uk/2021/yonash-tyberiy> (дата звернення: 22.02.2024).

3. Митець Тиберій Йонаш відкрив на Закарпатті вже другу художню школу для ромської молоді. *Varosh*. URL: <https://varosh.com.ua/noviny/90471/> (дата звернення: 22.02.2024).
4. Оборська С. Відображення в європейському живописі ювелірного мистецтва (на прикладі культурних традицій ромів). *Український мистецтвознавчий дискурс*. 2023. № 5. С. 87–93.
5. Сaitов М. Культура ромів: минуле і сучасність (соціокультурний аспект) : кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр». Херсон, 2022. 31 с.
6. Самосват І. «Хочу дати можливість ромам навчатись». Як Тиберій Йонаш відкрив художню школу та столярну майстерню. *ШоТам*. URL: <https://shotam.info/khochu-daty-mozhlyvist-romam-navchatys-i-zarobliaty-yak-khudozhnyk-tyberiy-yonash-vidkryv-khudozhniu-shkolu-ta-stoliarnu-maysterniu/> (дата звернення: 22.02.2024).
7. Тиберій Йонаш створив черговий арт-об'єкт. *RomaUA*. URL: <https://roma.ua/org.ua/news/transcarpathia/1704484192388> (дата звернення: 22.02.2024).
8. Тужанська Р., Рижих А. Такі як усі: історії 4 закарпатських ромів, які знайшли себе в Україні. *Varosh*. URL: <https://varosh.com.ua/projects/taki-yak-usi-istoriyi-4-zakarpatskyh-romiv-yaki-znajshly-sebe-v-ukrayini/> (дата звернення: 22.02.2024).
9. Carmona S. The representation of Roma in major European museum collections. The Prado Kindle Edition, 2020. 161 p.
10. Carmona S. The representation of Roma in major European museum collections. The Louvre Kindle Edition, 2020. 81 p.
11. Kovács É. Black Bodies, White Bodies – «Gypsy» Images in Central Europe at the Turn of the Twentieth Century (1880–1920). *Critical Romani Studies*. 2021. Vol. 3, no. 2. P. 72–93. URL: <https://doi.org/10.29098/crs.v3i2.75> (date of access: 22.02.2024).
12. Mayall D. The making of British gypsy identities, p. 1500–1980. *Immigrants & Minorities*. 1992. Vol. 11, no. 1. P. 21–41.

REFERENCES

1. Afonina, O. (2023). Obrazy romiv i konei v zhyvopysi ta hrafitisi: symbolika ta znachennia [Images of Roma and Horses in Painting and Graphics: Symbolism and Meaning]. *Ukrainskyi mystetstvoznavchyi dyskurs*, (5), 18–23. [in Ukrainian].
2. Yonash Tyberii [Tiberiu Ionas]. (2021). Krashchyi Khudozhnyk. Retrieved from <https://thebestartist.info/uk/2021/yonash-tyberiy/> [in Ukrainian].
3. Mytets Tyberii Yonash vidkryv na Zakarpatti vzhе druhu khudozhniu shkolu dlia romskoi molodi [Artist Tiberiu Ionas opened the second art school for Roma youth in Transcarpathia]. (2020). *Varosh*. Retrieved from <https://varosh.com.ua/noviny/90471/> [in Ukrainian].
4. Oborska, S. (2023). Vidobrazhennia v yevropeiskomu zhyvopysi yuvelirnoho mystetstva (na prykladi kulturnykh tradytsii romiv) [Reflection of Jewelry Art in European Painting (on the Example of Roma Cultural Traditions)]. *Ukrainskyi mystetstvoznavchyi dyskurs*, (5), 87–93. [in Ukrainian].
5. Saitov, M. (2022). Kultura romiv: mynule i suchasnist (sotsiokulturnyi aspekt) [Roma Culture: Past and Present (Socio-Cultural Aspect)]. [Neopubl. kvalifikatsiina robota na zdobuttia stupenia vyshchoi osvity «bakalavr»]. *Khersonskiy derzhavnyi universytet*. [in Ukrainian].
6. Samosvat, I. (2021). «Khochu daty mozhlyvist romam navchatys». Yak Tyberii Yonash vidkryv khudozhniu shkolu ta stoliarnu maisterniu [“I want to give the Roma the opportunity to study.” How Tiberiu Ionas opened an art school and a carpentry workshop]. *ShoTam*. Retrieved from <https://shotam.info/khochu-daty-mozhlyvist-romam-navchatys-i-zarobliaty-yak-khudozhnyk-tyberiy-yonash-vidkryv-khudozhniu-shkolu-ta-stoliarnu-maysterniu/> [in Ukrainian].
7. Tyberii Yonash stvoryv chervoyi art-obiekt [Tiberiu Ionas has created another art object]. (2024). *RomaUA*. Retrieved from <https://roma.ua/org.ua/news/transcarpathia/1704484192388> [in Ukrainian].
8. Tuzhanska, R., & Ryzhykh, A. (n.d.). Taki yak usi: istorii 4 zakarpatskykh romiv, yaki znaishly sebe v Ukraini [Just Like Everyone Else: Stories of 4 Transcarpathian Roma Who Found Themselves in Ukraine]. *Varosh*. Retrieved from <https://varosh.com.ua/projects/taki-yak-usi-istoriyi-4-zakarpatskyh-romiv-yaki-znajshly-sebe-v-ukrayini/> [in Ukrainian].
9. Carmona, S. (2020). The representation of Roma in major European museum collections. The Prado Kindle Edition.
10. Carmona, S. (2020). The representation of Roma in major European museum collections. The Louvre Kindle Edition.
11. Kovács, É. (2021). Black Bodies, White Bodies – «Gypsy» Images in Central Europe at the Turn of the Twentieth Century (1880–1920). *Critical Romani Studies*, 3(2), 72–93. Retrieved from <https://doi.org/10.29098/crs.v3i2.75>
12. Mayall, D. (1992). The making of British gypsy identities, c. 1500–1980. *Immigrants & Minorities*, 11(1), 21–41.